

Ernazar YARBEKOV,
O'zDSMI "Musiqali teatr san'ati" kafedrası professori v.b.

AKTYORNING SHAKLLANISHIDA KUZATUV MASHQLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Maqolada komil inson tarbiyasida adabiyot va boshqa barcha san'at turlari qatori teatr san'atining ham o'rni borligi, teatr maktabining poydevori bo'lmish aktyorlik mahorati texnikasi va uning maqsadlari, aktyorlik mahorati elementlaridan biri – kuzatuvchanlik xislatini rivojlantirish mashqlarining uslubi va ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: aktyor, kuzatuvchanlik, tasavvur, xotira, mantiq, izchillik, mohiyat, hayvonot olami, xarakter, plastika, odamlar kuzatuv.

Аннотация. В статье рассматривается роль театрального искусства, наряду с литературой и всеми другими видами искусства, в воспитании гармонично развитой личности, техника актерского мастерства, являющаяся основой театральной школы, и ее цели, а также методы и значение упражнений для развития наблюдательности, одного из элементов актерского мастерства.

Ключевые слова: актер, наблюдательность, воображение, память, логика, последовательность, сущность, животный мир, характер, пластика, наблюдение за людьми.

Abstract. This article examines the role of theater, along with literature and all other arts, in nurturing a harmoniously developed personality. It also examines acting technique, which is the foundation of theater school, and its goals. It also examines the methods and importance of exercises for developing observation, one of the elements of acting.

Keywords: actor, observation, imagination, memory, logic, consistency, essence, animal world, character, movement, observation of people.

“Najot – ta’limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki, barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi. Ma’rifatparvar jadid bobolarimizning bu so’zlari keng jamoatchilikning amaliy harakatiga aylanishi kerak.”¹ Bu so’zlarning zamirida barcha jabhalar qatori, biz faoliyat yuritayotgan soha – teatr san’ati ta’limiga ham tegishli maqsad yotadi. Ya’ni, bugungi kun ijodkorini tarbiyalash bilim berishning eng kichik elementlariga ham e’tibor qilishni talab etadi. Chunki ana shu eng kichik element kasb egallashda asosiy omillardan biri sanaladi.

Har bir kasb ma’lum bir hajmdagi bilimni,

ko’nikma va malakani talab etadi. Bularsiz tanlangan sohada o’zimizni mutaxassis deb atashimiz mumkin emas. Badiiy ijod sohasida, inchunun. San’atning tanlangan sohasi asoslarini o’zlashtirmay turib uni egallashning iloji yo’qligini hamma yaxshi biladi. Ammo aktyorlik san’ati haqida so’z ketsa, shu zahoti turli fikrlar va qarashlar paydo bo’ladi. Aytishlaricha, qobiliyatli aktyorga hech qanday maktabning keragi yo’q, qobiliyatsiz aktyorga hech qanday maktab yordam berolmaydi. Bu fikrdan aktyorlik san’atiga o’qish shart emas, aktyor bo’lib tug’ilish kerak, degan xulosa kelib chiqadi. Bo’lajak aktyorda qobiliyat bo’lishi kerakligi haqidagi fikrga nisbatan hech qanday e’tiroz bo’lishi mumkin emas. Ammo iqtidorli musiqachilar, qo’shiqchilar va balet

¹ Mirziyoyev Sh. – 2022-yil 20-dekabrda Oliy majlis va O’zbekiston xalqiga Murojaatnomasidan.

raqqoslari tabiat bergan iqtidorlarini rivojlantirish, o'z san'atlarining texnikasini egallash uchun yillab mehnat qilishlarini qanday baholash mumkin? Nega teatr aktyori uchun faqat tabiat bergan qobiliyatning o'zi kifoya qilishi kerak?

Haqiqiy san'at qobiliyat va mahoratning birlashuvidan paydo bo'ladi. Mahorat esa yillar davomida to'plangan tajriba va an'analar maktabi orqali shakllanadi. Maktab o'quvchining tabiat bergan xislatlariga ishlov beradi va uni rivojlantiradi, unga kerakli bilim va ko'nikmani beradi, uni egiluvchan va har qanday ijodiy vazifani bajara oluvchi ta'sirchan shaklga olib keladi.

Birinchi o'zbek dramaturgi Mahmudxo'ja Behbudiyning "Teatr – bu ibratxonadur" degan so'zlariga tayanadigan bo'lsak, komil inson tarbiyasida adabiyot va boshqa barcha san'at turlari qatori teatr san'atining ham o'zni beqiyosdir. Shuning uchun ham teatr san'ati, aktyorlik yo'lini tanlagan yoshlar oldida turgan muammolarni hal qilishda esa hech qachon shoshilmaslik kerak.

Talabalik safiga qabul qilingan yoshlarga teatr san'ati, uning mashaqqatlari, aktyorlik kasbining o'ziga xos qiyinchiliklari va afzalliklari borasida xolisona ma'lumot berilishi shart. Shundan keyingina tadrijiy ravishda navbatdagi jarayonga o'tish lozim. Bu jarayon aktyorlik mahorati texnikasi (psixotexnika), san'at turlari, shu jumladan, musiqali teatrning o'ziga xos xususiyatlari, teatr etikasi, badiiy saviya, aktyorlik mahoratining unsurlari, musiqali teatr aktyorligi yo'nalishi talabalari uchun alohida, mukammal shakldagi musiqiy-ritmik tarbiya (aynan musiqali teatr aktyorlarini tarbiyalash jarayoni dramatik teatr aktyorini tarbiyalash jarayonidan shu jihati bilan farq qiladi, chunki musiqali teatrdan baholash va xatti-harakat qilish jarayoni kompozitor bergan takt, o'lchamlarga bog'liq bo'ladi, aslida teatr san'ati – shartli san'at, lekin musiqiy teatrning shartlilik darajasi yuqoriligi shu bilan izohlanadi), mashq-etyudlar, mukammal etyudlar, rol ustida ishlashni o'rganishdan va eng asosiysi, sahnaviy ijodning nazariy bilimlarini – sahna nazariyasini ham o'zlashtirishdan iboratdir. *"Aktyordan sahna nazariyasini o'qib-o'rganish talab etiladi, shuningdek, aktyorlik texnikasini o'zlashtirish, puxta egallash lozim bo'ladi. Bunga esa ma'lum amaliy mashqlar asosida bosqichma-bosqich erishib boriladi. Aktyorlik texnikasining asoslari dastlab birinchi va ikkinchi kurslarda chuqur o'rgatilishi lozim. So'ngra darslar sekin-*

asta pyesa va rol ustida ishlash, sahna obrazini yaratish usullarini o'rganishga bag'ishlanadi" [2, 9-b].

Ushbu maqolada aktyorlik mahoratining kichik elementlaridan biri – kuzatuvchanlik haqida fikr yuritiladi.

Biz kundalik hayotimizda juda ko'p voqea-hodisalarning guvohi bo'lamiz. Lekin hamma ko'rgan va eshitgan narsalarimizni xotirada saqlab qolmaymiz. Bunga ba'zan hojat bo'lmaydi. Faqat o'zimizga kerakli bo'lgan jihatlarnigina yodda saqlaymiz, xolos. Ammo ba'zi kishilar imkon qadar hamma narsalarni yodda saqlab qolish xususiyatiga ega bo'lishadi. Bunday odamlarni boshqalardan ajratib turuvchi jihat – ularning kuzatuvchanligidir. Hayotda uchrab turuvchi barcha voqea-hodisalarga e'tiborlilik ularning kuzatuvchanlik xarakteridan dalolat beradi. Bu bilan boshqa toifa odamlarda umuman kuzatuvchanlik yo'q, degan fikrdan yiroqmiz. Ular ham kuzatib, eslab qolishadi. Faqat ko'rgan-bilgan narsalarini oddiy fakt sifatida boshqalarga yetkazishi mumkin. Chunki ijodkorlik, topqirlik, badihago'ylik, yumorni his qilish, ko'rgan va bilgan narsalarni atrofdagi odamlarga yetkazishda biroz "qo'shib-chatish" va uni ishonarli yetkaza olish xislati hammaga ham berilavermaydi. Masalan, biron bir voqeani turli odam o'zgalarga yetkazishda turlicha yondashadi. Kimdir ko'rgan yoki eshitgan narsalarini, yuqorida aytganimizdek, oddiy fakt sifatida, axborot shaklida yetkazsa, kimdir bunday ishni badiiylashtirgan, turli harakatlar, yumor yoki dramatik kayfiyat bergan, u yoki bu faktga o'zining munosabatini ham qo'shgan shaklda amalga oshiradi. Demak, bu xislat hammaning tabiatida turlicha rivojlangan bo'ladi. Bu xislatni mashqlar yordamida rivojlantirish mumkin-mi? Albatta, mumkin. Agar shu xislat tabiatan insonga ko'proq berilgan bo'lsa. Kelajakda ijodkor aktyor bo'la olishi mumkin bo'lgan talabalarni tanlab olishda ularning mana shu xislatlariga ham alohida e'tibor qaratish zarur.

K.S. Stanislavskiy shunday deb yozgan edi: *"Shunday insonlar borkim, bundaylar tabiatan o'ta sezgir va sinchikov bo'ladilar. Ular beixtiyor tarzda kuzatuvchan bo'lib, atrofida ro'y berayotgan hodisa va voqealarni sezadilar, ko'radilar, xotiralarida umrbod saqlay oladilar. Ustiga-ustak, ko'rgan va sezgan, kuzatganlari orasidan qiziqroq, muhimroq, go'zal va tipik xususiyatga ega bo'lganlarini saralab oladilar. Bunday insonlar bilan suhbatlashganimizda*

ko'pchilik odamlarning ayrim voqea va hodisalarni sezmasdan, ko'rmasdan o'tkazib yuborganliklarining guvohi bo'lamiz".

Inson xatti-harakatini kuzatyotgan aktyor, xayolan o'sha harakatlarni takrorlashga, "o'ynashga" intiladi. Garchi aktyor o'z obyektini kuzatar ekan, tashqaridan qaraganda harakatsiz turgan bo'lsada, uning ichki mushaklari kuzatilayotgan obyektning harakatlarini keltirib chiqaruvchi boshlang'ich turtkilarini takrorlashga intiladi. Xuddi mana shu boshlang'ich turtkilar orqali kuzatilayotgan obyektning xatti-harakatlari aktyorning mushaklari xotirasida saqlanib qoladi. Aktyor mazkur shaxsga o'xshagan obrazlarni sahnada aks ettirishiga to'g'ri kelgan vaqtda mushaklar xotirasida saqlanib qolgan boshlang'ich harakatlar ishga tushadi va timsolning qiyofasi to'laligicha namoyon bo'ladi. Demak, aktyor obyektini faqat ko'z va quloqlar orqaligina o'rganib qolmay, mushaklari orqali ham kuzatar ekan. Agar insonda tabiatan shunday mushaklar kuzatishi bo'lmasa, bunday odamdan aktyor chiqishi amri mahol. Bu haqda professor Adiba Nosirova "San'at mening taqdirimda" kitobida shunday yozadi: *"Odam gavdasi nuqtayi nazaridan yondashish rolni faqat aql bilan emas, balki barcha sezish a'zolari bilan tahlil qilishga olib keladi. Bunda qayta aloqa sistemasi ishlaydi, natijada to'g'ri tashkil qilingan fizik hayot, holat, imo-ishoralar, mizansahnalar aktyorning ichki hayotini jonlantirishiga imkon beradi. Fizik harakatlar "o'tkazuvchi" bo'lib, ijrochini rolga o'xshagan holatga o'tkazadi. Aktyor shunday yaratilganki, tashqi ko'rinishini yetkaza turib, o'z ichidan ruhlanadi".*

Mushaklar orqali kuzatish faqat aktyorlargagina xos emas ekan. Ijodning boshqa turlari mutaxassislarining asarlarida ham inson faoliyatida sodir bo'ladigan jarayonni aks ettirishda mushaklar orqali kuzatish ishtirok etadi. Yozuvchi qahramonning harakatini so'zlar yordamida aks ettiradi. Rassom va haykaltaroshlar asarlariga qarasangiz, ular o'zlari tasvirlayotgan shaxs yoki buyumni go'yo ayni harakatlanib turgan vaqtda hayot bag'ridan yulib olib aks ettirgandek tuyuladi. Rassom va haykaltarosh shu uslub orqali insonlar hissiyotiga ta'sir o'tkazishga erishadi. Demak, ular tomosha qiluvchining xayolida harakatlana boshlaydi. Harakat jarayoni rassomning tasavvurida paydo bo'ladi, asar tayyor bo'lgach, bu jarayon uni ko'rayotgan tomoshabin tasavvuriga ko'chadi. Haqiqiy san'atning qudrati ham shundaki, u

tomoshabin tasavvurini uyg'otadi, harakatsiz manzara tasavvur qudrati orqali harakatlanuvchi manzaraga aylanadi. Bularning zamirida rassom va haykaltaroshning kuzatuvchanlik mahorati va qobiliyati yotadi.

Teatr san'atida ham xuddi shunday manzarani kuzatish mumkin. Sahnadagi aktyor zamon va makon birligida harakat qiladi. Aktyor ham inson faoliyatini uning harakatlarini kuzatish orqali o'rganishi, ko'rganlarini xotirasida saqlay bilishi zarur. Chunki bu jihatlar unga kelajakda turli xarakterdagi rollarni bir-biriga o'xshatmasdan ijro qila olish imkoniyatini beradi. Aktyor hayotda ko'rgan-bilgan va xotirasida saqlab qolgan xarakterlar xislatlarini o'z rolining prototipi sifatida ishlatishi mumkin. Ijodkorni kuzatilayotgan odamning turli jihatlari qiziqtirishi kerak. Ya'ni, ularning yurishi, o'tirishi, turishi, ovqatlanishi, bahslashishi, do'q-po'pisa qilishi, rad etishi, ishontirishi, hiyla ishlatishi, laganbardorlik qilishi, mug'ombirlik qilishi va h.k.z.lar. Chunki hayotda turli inson o'zining jismoniy, ruhiy, hissiy holatidan, o'zi yashayotgan shart-sharoitdan kelib chiqib, sodda va murakkab harakatlarning har birini turli usul va shaklda bajarishi mumkin. Kuzatuvchi aktyor ana shu nozik tomonlarga ham e'tibor qarata olishi lozim. Aktyor inson faoliyatini o'rganish jarayonida asosan mushaklar orqali kuzatuvni amalga oshiradi. Bu jarayonda uning ko'rish va eshitish a'zolari kuzatuv mushaklariga yordam beradi.

Kuzatuvchanlik xislatini rivojlantirish jarayonida qilinadigan mashqlar aktyorlik mahoratining boshqa elementlari qatorida baravar olib borilaveradi. Masalan, diqqat uchun, ko'rish va eslab qolish uchun qilinadigan mashq jarayonida talabada kuzatuvchanlik xislatining oddiy ko'rinishi rivojlanib boradi. Faqat bunday mashqlarda aktyorlik mahoratining bosh elementi bo'lmish diqqat va xotira tushunchalariga ko'proq e'tibor beriladi. Lekin shu bilan birga, mashq jarayonida kuzatuvchanlik xislati ham rivojlanib boradi. Lekin talabaga buni sezdirmay turgan ma'qul. Chunki hali endigina mashqlar ustida ishlay boshlagan talabaga birdaniga turli elementlarni rivojlantirish vazifasi qo'yilsa, talaba hammasini chalkashtirib yuborishi mumkin.

Kuzatuvchanlik san'atning barcha turlari uchun ham birdek ahamiyatga ega bo'lib, har bir yo'nalish egasi o'ziga xos tarzda kuzatadi. Aktyorlik sohasiga oid kuzatuvlar esa birmuncha serqirra bo'lishi kerak. Bo'lajak aktyorlar odamlarni ularning yashash tarzi, ijtimoiy kelib

chiqishi, kasbi, tarbiyasi, tabaqasi, millatiga oid o'ziga xosliklarini fikran tahlil qilish va bu tahlillar natijasini sahnaviy ko'rinishlarda aks ettirish uchun kuzatadi.

Kuzatuv mashqlarida talabalarga ko'cha-ko'ya, teatrdagi, avtobusda, metroda, bozorda va hokazo joylardagi odamlarning xatti-harakatlarini kuzatish, ularning o'zlarini qanday tutishini o'rganish, ularning ichki o'y-xayollarini taxmin qilib ko'rish, o'rganish va tasavvur qilib ko'rish, oxir-oqibat ularning eng qiziq vaziyatlardagi harakatlarini sahnada jonlantirish vazifasi topshiriladi. Bunday kuzatuv mashqlari bo'lajak aktyordagi kasb sirlarini egallash jarayoni organik-tabiyy, ishonarli amalga oshishi va rivojlanishiga zamin yaratadi.

O'quv jarayonida hayvonot olamiga doir sahnaviy mashqlarga ko'proq e'tibor qaratish zarur. Talabalarga turli xayvonlarning o'ziga xos qiliqlari, tana harakati plastikasiga, dam olayotganda yoki biror bir vaziyatda, masalan, xavf tug'ilganda yoki ov qilish paytida o'zini qanday tutishi, xatti-harakatlarini kuzatish va bu kuzatuvlarni sahnada ifoda etish topshiriladi.

Bunday kuzatuv mashqlari biz keyinroq murojaat etadigan munosabat va baholash jarayonini o'zlashtirish mavzusi uchun ham, shart-sharoitlarni his qilish, maqsadni to'g'ri aniqlash va shu yo'ldagi xatti-harakatlar mantig'i va izchilligiga amal qilish, tana erkinligi, diqqat obyektini muntazam kuzatish, xatti-harakatlar kechayotgan joyga va sharoitning o'zgarishiga munosabatlar shakllanishiga mashqlar vazifasini ham o'taydi. Eng asosiysi – mashq-etyudlari uchun ham o'ziga xos ko'priq vazifasini o'taydi. Bu kuzatuvlarning eng oddiy va sodda, lekin shuning barobarida, eng asosiy va hal qiluvchi bosqichi hisoblanib, talabalarni aktyorlik mahoratining barcha unsurlarini umumlashtirgan holda yaxlit qo'llashga, sahnada psixofizik jarayonni amalga oshirishga o'rgatadi. Chunki talabalarga insonning qiyofasini yaratishdan, uning qobig'iga kirishdan ko'ra, negadir, hayvonot olami vakilining qiyofasiga kirish osonroq kechadi. Buni uddalay olgan talabada inson timsolini, keskin xarakterlarni sahnada jonlantira olishiga moyillik kuchli bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2021. – 230 b.
2. Abdullayeva M. Dramatik teatr va kinoda aktyorlik mahorati. Tafakkur qanoti, 2014. 9 – bet.
3. Станиславский К. С. Собрание сочинений в 8 томах. Том 1. – Москва: Искусство, 1954.
4. Nosirova A. San'at mening taqdirimda. – Toshkent: Akademnashr, 2019. – 181 b.
5. Qudratov O. Aktyorning professional etikasi // Oriental Art and Culture, 6(1). 2025. – 258 p.
6. Yarbekov E. Rolning oliy maqsadi // Oriental Art and Culture, 5(4), 2024. – pp. 187–191.
7. Muhammadiyev S. Yaxlit sahnaviy asar sahnalashtirish ishlari // Oriental Art and Culture, 5 (5), 2024. – 267 p.
8. Nurmanova B. Interpretation of role by actors in dramatic works // European Journal of Arts, 39.
9. Usnatov R. J. Interpretations of national classical literature on stage // Journal of Intellectual Property and Human Rights, 11 (3), 2024. – 175 p.